

Nisan/April 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 1, 44-60.

Başvuru/Submitted: 30.01.2024

Kabul/Accepted: 23.03.2024

Yayın/Published: 24.04.2024

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1428130

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Serhadd-i İslâmiyyede Bir Kalenin İhyası: Bağdat Kalesi'nin Tamiri (H. 1134-1135/ M. 1722-1723)

Ekrem Gürdal*

Öz

III. Ahmed zamanında sınır boylarında bulunan kale ve sur gibi askerî yapılar muhtelif sebeplerle elden geçirilip tamir edilmişti. Tamir edilen kalelerden birisi de İran hududunda bulunan Bağdat Kalesi'dir. Bağdat Kalesi Osmanlı Devleti için siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, dinî ve askerî açıdan büyük bir öneme sahiptir. Safevî Devleti ile askerî çekişme sahasının merkezinde bulunan kale, Mezopotamya'da hakimiyeti korumak, sınır güvenliğini sağlamak, doğuya yapılacak seferlerde askerî lojistik üssü olarak kullanılmak üzere, Osmanlı Devleti tarafından pek çok kez tamir edilmiştir. Bu tamirlerin boyutları kalenin harap olan bölümlerinin büyüklüğü ile doğru orantılıdır. Kalede yeni ihtiyaçların hasıl olması durumunda mimari bazı eklemeler de yapılabiliyordu. Bu çalışma Sultan III. Ahmed zamanında zamanla harap olmuş Bağdat Kalesi'nin 1722'de başlayan ve 1723'te tamamlanan onarımını konu edinmektedir. Çalışma, arşiv vesikalarıyla, dönemin kaynaklarını inceleyerek, keşif sürecinden başlamak üzere, kalenin tamir edilen ve yeni eklenen bölümlerini, inşaat için sarf edilen malzeme ve işçilik ücretlerini tespit etmeyi, ayrıca bu tamirat için Osmanlı ekonomik kaynaklarından ne kadar sarf edildiğini saptamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: III. Ahmed, İnşaat, Bağdat, Bağdat Kalesi, Kale Tamiri, Keşif.

Reviving a Castle in the Islamic Border: Repair of Baghdad Castle (H. 1134-1135/ M. 1722-1723)

Abstract

During the reign of Ahmed III, military structures such as castles and fortifications along the borders were overhauled and repaired for various reasons. One of the repaired fortresses was the Baghdad fortress on the Iranian border. The Baghdad fortress was of great political, economic, social, cultural, religious and military importance for the Ottoman Empire. Located at the center of the military conflict between the Safavid Empire and the Ottoman Empire, the castle was repaired many times by the Ottomans in order to maintain sovereignty in Mesopotamia, to ensure border security, and to be used as

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, egurdal@outlook.com, 0000-0002-5691-3576

a military logistics base during expeditions to the east. The size of these repairs is directly proportional to the size of the ruined parts of the castle. Some architectural additions could also be made in case of new needs in the castle. This study focuses on the repair of the Baghdad Castle, which had become dilapidated over time during the reign of Sultan Ahmed III, which began in 1722 and completed in 1723. By examining the archival documents and sources of the period, the study aims to determine the repaired and newly added parts of the fortress, the materials and labor costs for the construction, starting from the discovery process, and to determine how much Ottoman economic resources were spent for these repairs.

Keywords: III. Ahmed, Construction, Baghdad, Baghdad Castle, Castle Repair, Discovery.

Giriş

Bu çalışma Osmanlı kale yapılarının onarımına dair daha önce yapılmış çalışmaların bir örneği niteliğindedir. Askerî yapılar arasında önemli bir yeri olan kaleler, tarih çalışmaları arasında kendisine nadiren yer bulabilmiştir. Osmanlı arşiv vesikalarında muhtelif inşaatların keşif, tamir, masraf bilgilerini ihtiva edenler, askerî ve mimarî tarih açısından son derece mühimdir. Bu kaynaklardan elde edilen veriler titizlikle incelendiğinde yapılan inşa faaliyetleri hakkında bilgi edinmemize olanak sağlamaktadır. Mevzubahis kaynakları konu alan Muzaffer Erdoğan, içerisinde kale yapılarının da olduğu inşaat, masraf, keşif ve tamirat defterlerine dikkat çektiği çalışmasında yalnızca belgelerin tanıtımıyla yetinmiştir (Erdoğan, 1951). Bir kalenin inşası, mimarisi, bulunduğu bölge için önemi ve işlevini tam manasıyla ortaya koyan çalışmalar arsında A. Z. Hertz'ın Tuna Nehri'nde stratejik bir konumu olan Adakale hakkında kaleme aldığı çalışmaları zikretmek gerekir (Hertz, 1971; Hertz, 1972; Hertz, 1980). Alan Fisher'in Karadeniz kıyısında önemli bir kale olan Azak Kalesi'ni konu alan çalışması ve Rhoads Murphey'nin Mezopotamya'da önemli bir kale olan Musul Kalesi'nde yapılan inşa faaliyetlerini konu alan çalışması bu alandaki öncü çalışmalardır (Fisher, 1973; Murphey, 1977). Pál Fodor'un Macaristan'da bulunan Osmanlı kalelerinin inşa süreçlerini konu alan çalışması, kale yapıları hakkında yapılmış önemli çalışmalardandır (Fodor, 1981). Mahir Aydın'ın "Faş Kalesi" isimli makalesi, bir kalenin inşa sürecini tüm açıklığı ile ortaya koyması bakımında oldukça kıymetlidir (Aydın, 1986). Aydın'ın Tuna boylarında bulunan Vidin kalesini ele alan çalışması, Osmanlı sınır tahkimatını, kalelerin bu konudaki fonksiyonunu anlatmaktadır (Aydın, 2015). Eftal Şükrü Batmaz tarafından hazırlanan, Osmanlı döneminde Anadolu kalelerinin askerî ve idarî işlevini konu edinen tez dikkat çekicidir (Batmaz, 1989). Son dönemde Cengiz Fedakar'ın Osmanlı kaleleri üzerine yapmış olduğu çalışmalar, kale inşasını, tamirini ve işlevini anlatması bakımından önemlidir (Fedakar, 2009; 2017; 2019; 2022). Belgrad Kalesi'nin 1740-1743 yılları arasında geçirdiği tamiratı ele alan Tahir Sevinç, kalenin tamir sürecindeki detayları arşiv vesikalarından istifade ederek izah etmiştir (Sevinç, 2014). Bosna Sancağı'nda bulunan ve 1705-1715 yılları arasında tamir edilen bazı kaleler hakkında bilgi veren Eyüp Kul'un makalesi kale tamir faaliyetleri hakkında yapılmış nitelikli çalışmalardandır (Kul, 2017). Keşif defterlerinden yola çıkarak hazırlanmış, kale tamir sürecini ele alan çalışmalar arasında, Muhittin Kul'un "Muhasara ve Deprem: Kal'a-i Ağrıboz Tamiratları (1688-1715)" isimli makalesi örnek verilebilir (Kul, 2021). Bekir Gökpınar "Niş Kalesi'nin Yeniden İnşaatı ve Avusturya Seferindeki Rolü (1716-1717)" adındaki araştırmasında kalenin keşif defterlerine ulaşmış ve tamiratın çeşitli safhalarını bu defterlerden elde ettiği verilerle açıklamıştır (Gökpınar, 2019). Keşif defterlerinin sadece masraf dökümleri olmadığını, aynı zamanda yeni inşa tekniklerine dair bilgileri barındırabileceğini ortaya koyan Caroline Finkel ve Victor Ostapchuk, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Özi Kalesi'ni askerî devrim ve kale mimarisindeki değişim bağlamında değerlendirmiştir (Finkel ve Ostapchuk, 2005). Victor Ostapchuk ve Svetlana Bilyayeva'nın Akkerman Kalesi üzerine yapmış olduğu çalışmada Osmanlıların kale modernizasyonu ile yakından alakadar oldukları belirttiği çalışmada benzer arşiv vesikalarından istifade etmiştir (Ostapchuk ve Bilyayeva, 2009).

Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatlanmasının temelinde sancaklar ve eyaletler bulunmaktadır. Sınır boylarında bulunan sancak ve eyaletlerde, kaleler idarî ve askerî teşkilatlanmanın temel unsurlarındandır. Bu sebeple Osmanlı sınır kaleleri üzerine yapılmış araştırmalar aynı zamanda serhad çalışmaları olarak da değerlendirilebilir (Gezer, 2018: 141). Bir serhad kalesine bakınca, savaşın gölgesinde, sürekli el değiştiren, yaşamın pamuk ipliğine bağlı olduğu yüksek duvarlarla çevrili bir yer

olduğu düşünülebilir. Ancak Bağdat Kalesi sıradan bir serhad kalesi değildir. Dicle nehrinin suladığı verimli topraklara sahip alanı muhafaza etmesi, büyük bir ticarî aktiviteye sahip olması ve İslam Halifeliğinin merkezi olması Bağdat Kalesi'nin çalışmanın konusu olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Bu önemli kalenin şimdiye kadar üzerinde durulmamış tamirâtı, 1722 ve 1723 tarihlerinde yapılmış keşiflerine ait arşiv kayıtları ve ilgili diğer vesikalar kullanılarak incelenmiştir. Kalenin tamir edilen yerleri, bu iş için harcanan kaynaklar, iş gücü ve kullanılan malzemeler tespit edilmeye çalışılmıştır.

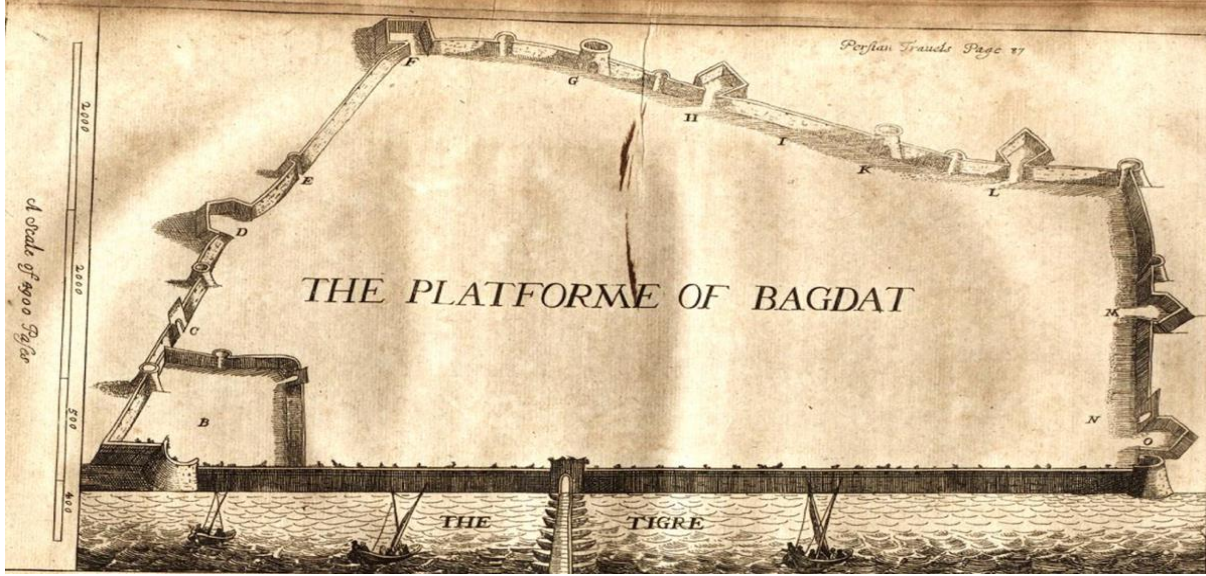
Bağdat günümüz Irak sınırları içerisinde bulunan kadim bir şehirdir. VIII. yüzyılda, Mezopotamya topraklarını boydan boya sulayan Dicle nehrinin iki yakasında, Abbasi halifesi Ebu Câfer el-Mansûr tarafından kurulmuştur (Gülcü, 2023: 6). Halife Mansûr kurduğu şehre, barış ve kurtuluş evi manasına gelen ve cenneti tasvir amacıyla kullanılan dârüsselâm kelimesinden esinlenerek medînetüsselâm ismini vermiştir (Streck, 1900: 50). Ebu Câfer el-Mansûr'un Bağdat şehri, 1258 yılındaki kuruluşundan itibaren Abbasi Devleti'nin yıkılışına dek hilafetin merkezi olarak varlığını devam ettirmiştir (ed-Dûrî, 1991: 425). Bağdat şehri, özellikle IX. ve X. yüzyıllarda ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan İslam medeniyetinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur (Özaydın, 1991: 437). Bağdat havalisi, Büveyhiler, Selçuklular, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler gibi pek çok devlet tarafından idare edildikten sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi ile birlikte 1534 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçmiştir (Emecen, 1999: 116; Kılıç, 2011: 590). Safeviler 1623'te Bağdat'ı üç ay süren bir kuşatmanın sonucunda Bağdat Kalesi'nin muhafızı Derviş Mehmed'i ikna ederek ele geçirmiştir. Böylece şehir Osmanlı hakimiyetinin akabinde tekrar Safevi Devleti'nin egemenliğine girmiştir (Halaçoğlu, 1991: 433; Baysun, 1979: 206). Şehir 1638 yılında IV. Murad'ın düzenlediği seferle tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır (Sahillioğlu, 1988: 71).

İklimi, verimli toprakları, ekonomik imkanları, askerî bakımdan korunaklı konumu ve kervan yollarının kesişiminde bulunması gibi özellikleri Bağdat'ın ticarî, siyasî, askerî önemini arttırmıştır (Ashtor, 1976: 263; Christensen, 1993: 70-72; Orhonlu ve Işıksal, 1963: 78; Dündar, 2021: 15). Kurulan pazarlar ve panayırılar ile rahat alveriş olanakları vardı (Barkan, 1943: 191-192). Dicle Nehri'nin nakliye imkanları, askerî zümre ve reayaya erzak temininde kolaylık sağlayan bir etkiye sahipti (Husain, 2023: 68; Polat, 2020: 578-579; Yiğit, 2001: 44). Bu durum şehrin ekonomik ve sosyal canlılığına katkıda bulunuyordu (ed-Dûrî, 1991: 433, Dündar, 2021: 15). Bağdat uzun bir süre hilafetin merkeziydi (Hodgson, 1974: 287). Şiiiler ve Sünniler için kutsal kabul edilen mekanların burada bulunması Bağdat'a sahip olmak isteyenler arasında çekişmeye sebebiyet veriyordu. Bütün bu imkân ve cazibe Bağdat'ın gelişmesine olanak sağladığı gibi çeşitli güç odaklarının bu imkanlardan yararlanma iştahını artırıyordu (Barthold, 2017: 277-387; İnalçık, 2020: 210; İnalçık, 1951: 672). Bağdat'ı ele geçirmek için girişilen kuşatma, abluka, sefer ve savaşlar şehrin ekonomik ve sosyal yapısını etkilediği gibi özellikle mimari yapısında da büyük bir tahribata neden oluyordu (Adams, 1965: 90; Strange, 1900: 343). Deprem, sel ve yangın gibi doğal afetler de şehirdeki dini, sivil ve askerî yapılara zarar verebilecek bir etkiye sahipti (Gülcü, 2023: 117). Bu denli önemi haiz yerleri muhafaza etmek ve düşman taarruzlarını önlemek amacıyla askerî güvenlik önlemleri almaya gayret gösterildiğinden, kale, şarampo, sur, kışla, palanka tabir edilen askerî yapılar Bağdat'ın vazgeçilmez unsurları haline gelmişti (Hourani, 2019: 107). Bağdat'a hâkim olan her devlet imar çalışmalarına önem veriyordu. Mesela, Abbasi halifesi tarafından inşa ettirilen Bağdat Darüsselam Kalesi'ne, Selçuklu sultanı Melikşah tarafından bazı ilaveler yaptırılmıştı (Uluçam, 1989: 204). İlhanlılar zamanında harap vaziyetteki kale ve çevresi Hülâgu Han tarafından yeniden imar ve inşa edilmişti (Gülcü, 2023: 17-18). Yine Timur tarafından tahrip edilen Bağdat Kalesi'nin duvarları Ahmet Celayir tarafından onarılmıştır (Rumlu, 2006: 68).

9 Ekim 1705'te Bağdat'ta bulunmuş Kayserili bir kâtip olan Yazıcı Murtaza'nın tasvirine göre, Bağdat Kalesi'nin Bâb-1 İmâm Azam, Bâb-1 Ağa, Bâb-1 Tılsım, Bâb-1 Karanlık ve Bâb-1 Cisir şeklinde isimlendirilmiş beş kapısı vardır. Bunlardan Tılsım kapısı çöl tarafına baktığından kapalıdır. Çöl tarafından duvarları oldukça sağlam kalenin yüz yetmiş beş kulesi bulunmaktadır. Kalenin duvarları çöl tarafında sağlamdır. Nehir tarafında saray, cami, medrese ve evler bina edildiğinden kale duvarlarının durumu belirsizdir. Kalenin su kaynağı Dicle nehridir. Nehir ile kale surları arasında büyük bir hendek açılmıştır. Dicle nehrinin debisi arttığında kaleyi su basma ihtimali yüksektir. Nehrin karşı kıyısında Kuş Kalesi adında ikinci bir kale mevcuttur. İki kale arasında otuz beş duba üzerine kurulu tahta bir

köprü ile geçiş sağlanır. Nehir suyunun yüksekliğine göre aşağı ve yukarı yönlü hareket edebilen köprü'nün gemi ve kayık geçişlerini mümkün kılan zincirli bir mekanizması vardır (Murtaza, 2020: 88-89).

Resim 1: Bağdat Kalesi'nin Tasviri

Kaynak: Tavernier, 1678: 87

Osmanlılar fethettikleri yerlerde mevcut eserleri korumuş, tamire ihtiyacı olanları onarmış ve eski işlevini yerine getirmesi için çalışmıştır (Memiş, 2019: 723). Osmanlılar da Darüselam adını benimsemiş şehri imar ve ihya etmek için gayret göstermiştir. Şehrin güvenliğini sağlamak için de pek çok tedbir almıştır. Bağdat'ın en önemli savunma yapısı olan kalesini sık sık tamir etmiştir. Örneğin, iç kalenin harap olan kısımları Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534 tarihinde onarılmıştır (Özgül, 2016: 259). 1560 yılında Dicle Nehri'nin taşması neticesinde kalenin bazı kısımları hasar alınca tamir işlemleri başlatılmıştır (BOA, A. {DVNSMHH.d., 3/1189: 397}. II. Selim devrinde Dicle Nehri tekrar taşmış ve Bağdat surlarının büyük kısmını yıkmıştır. Murad Paşa tarafından beş bin filori masraf edilerek tamir edilmiştir (BOA, A. {DVNSMHH.d., 29/79: 35}. III. Murat (1574-1595) zamanında İran sınırındaki tacizler nedeniyle Bağdat Kalesi İran seferi öncesinde tahkim edilmiştir (BOA, A. {DVNSMHH.d., 31/140: 55; BOA, A. {DVNSMHH.d., 30/391: 167}. IV. Murad (1623-1640) da selefleri gibi harap vaziyette bulunan Bağdat Kalesi ve surlarının tamirini yaptırmış, var olan kulelerin haricinde beş adet yeni kule de ilave ettirmiştir (Yılmaz, 2020: 181; Özgül, 2016: 260).

III. Ahmed (1703-1730) devrinde Osmanlı topraklarında büyük imar yatırımları yapılmıştır. Başta İstanbul'un imar bakımından yeniden ayağa kaldırılması, hac güzergâhında bulunan külliye, yol, köprü ve hanların elden geçirilmesi ve sınır kalelerinin bakım ve onarımı gibi konularda büyük bir inşaa faaliyetine girişilmiştir (Ertaş, 2006: 8). Kalelerin onarımı ciddiyle masaya yatırılan konuların başında gelmiştir (Aydın, 1986; Fedakar, 2022; Kul, 2021; Gökpınar, 2019; Fedakar, 2017; Decei, 1979). Kale tamir işinin önemsendiği, bizzat III. Ahmed'in kendi hattı hümayunundaki "serhadd-i İslâmiyye olan kılâ' ve palankalara metânet ve ta'mîrleri müktezî" şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır (BOA, AE.SAMD.III. 228/21974; Ertaş, 2018: 314; Tuncer, 2023: 142). Uzun süre herhangi bir onarım yapılmayan Bağdat Kalesi'nde tahrip olan kısımlar 1704-1711 yılları arasında tamir edilmiştir (Özgül, 2016: 268). Bağdat Kalesi'nde o tarihten sonra geniş çaplı bir tamirat yapılmamıştır. 1722'de Afgan aşiretlerinin Safevi Devleti'ne son vermesiyle bu coğrafyada zuhur eden belirsizlik Osmanlıların sınır boylarını tahkim etmeye sevk etmiştir (Râşid, 2013: 1333; Tuncer, 2023: 142). Tam bu dönemde Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın Bağdat Kalesi'nin harap olduğu ve mutlaka güçlendirilip tahkim edilmesi gerektiğini belirten ilâmı üzerine Sultan III. Ahmed zamanında ikinci defa onarım kararı alınmıştır.¹ Bu çalışma Hasan Paşa'nın ilâmı üzerine başlatılan Bağdat Kalesi'nin 1722 yılındaki tamiratını konu edinmektedir. Temel olarak da bu onarımda kalenin hangi kısımları tamir edildi? Tamir işleminde ne

¹ "muhtâc-ı ta'mîr olduğu bundan akdem tarafından der-i devlet-medârîma 'arz ve i'lâm olunmuş idi". BOA, A. {DVNSMHH.d., 131/87: 41; BOA, AE.SAMD.III., 164/16019.

tür malzemeler kullanıldı ve ne kadar işçilik ücreti ödendi? İnşaatın finansman kaynakları nelerdi? gibi soruların cevapları verilmeye çalışılmıştır.

1. Bağdat Kalesi Tamirinin Keşif Süreci

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir yapının inşaatı, önceden hazırlanmış keşif defterinin ilgili birimlerce onaylanması ile başlardı (Refik, 1988: 76-79). Keşif işleminde tamir edilecek yerler, gerekli finansman ve sarf edilecek iş gücü ile malzemenin tespiti yapılırdı. Keşif defterleri genellikle bina emini veya mimarların önderliğinde, inşaat işlerinde mahir bir heyet tarafından hazırlanırdı. Keşif heyetine vali, vezir, defterdar, bina emini, bostancıbaşı, sekbanbaşı, dergâh-ı ali çavuşları gibi kimseler katılabilirdi. Bunun yanı sıra teknik elemanlar olarak mimar, usta, kalfa ve mimar halifeleri keşfe iştirak edebilirdi (Madran, 1985: 527-529). Damat İbrahim Paşa Külliyesi örneğinde tesadüf edildiği üzere keşfe katılanlara gönderilen hükümlerde tahkikatın özenle yapılması özellikle vurgulanmıştır² Defterlere kaydedilmemiş emir, hüküm, tayin, karar gibi pek çok düzenleme muteber değildi. Bu nedenle herhangi bir meselede devletin resmi defter kayıtları esas kabul edilir, meseleye dair çözüm yine bu kayıtlar ışığında olurdu (Afyoncu, 2014: 65). Nitekim, Bağdat Valisi Hasan Paşa ve bina emini Hasan Ağa'ya da keşif işleminde dikkatli olması ve azami özeni göstermesi emredilmiştir (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019).

Bağdat Kalesi'nin tamiratında Osmanlı inşaatlarında uygulanan keşif prosedürü aynen tatbik edilmiş ve toplam üç kez keşif yapılmıştı. Birinci ve üçüncü keşfe ait defterler mevcut olmasına rağmen ikinci keşfe ait herhangi bir arşiv vesikası araştırma süresince bulunamamıştır.³ Bunlardan ilk defter, Bağdat Valisi Hasan Paşa, paşanın maiyetinde bulunan İsmail Ağa, Bağdat Defterdarı Ömer Efendi, Ruznameci Süleyman Efendi, Sermimar el-Hâcc Recep ve bilcümle ehl-i vukûf tarafından hazırlanmıştır. Kalenin tamire muhtaç yerleri keşfedilip İstanbul'a ilâm edilmiştir (BOA, D.BKL.d., 32429; BOA, A.{DVNSMHHM.d., 131/87: 41). Yapılan keşfin detaylarını 10 Mayıs 1722 (24 Recep 1134) tarihinde düzenlenen keşif defterinden öğrenmekteyiz. Defterin tamamı yedi sayfadan müteşekkildir. Defter yapı olarak 16x44 cm ebatlarında dikdörtgen bir formda tasarlanmıştır ve nesih hatla kaleme alınmıştır (BOA, BŞM.BNE.d., 15866). Bu tür defterlerde genellikle keşfe katılan kimselerin defter içeriğindeki onayladığını gösteren imza veya mühürleri bulunmaktadır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 15884; BOA, D.BŞM.BNE.d., 15877). Ancak incelediğimiz ilk defterde bu minvalde herhangi bir imza ya da mühür bulunmamaktadır.

“Defter-i oldur ki, Bağdat Dârü's-selâmın kal'ası ta'mîri için iktizâ iden masârif keşfidir” başlıklı defterde, kalenin tamir edilecek bölümleri, tahmini masrafları ile birlikte kaydedilmiştir. Kalede inşa edilecek bölümler başlıklar halinde sıralanmış ve başlıkların altında yapılacak işlerde kullanılan malzemelerin isimleri, ölçüleri ve miktarları belirtilmiştir. Keşfi yapılan mahallerin ve kullanılacak malzemeler ifade edildikten sonra hesaplanan maliyet her bir birim için ayrı ayrı kaydedilmiştir. Tamir edilecek yerler defterde Taraf-ı Birun (dış), Taraf-ı Enderun (iç), Taraf-ı Dicle ve iç kalede muhtelif işler olarak dört ana başlıkta toplanmıştır. Taraf-ı Birun da kaydedilen işler on üç alt başlıkta toplanmıştır. Taraf-ı Enderun da yapılacak tamirat da yine on üç başlık olarak tasnif edilmiştir. Taraf-ı Dicle için planlanan tamirat işleri beş alt başlıkta toplanmıştır. İç kalede yapılacak işler müstakil başlıklar halinde kaydedilmiştir (BOA, BŞM.BNE.d., 15866).

İstanbul'a gönderilen bilgilere istinaden kalenin tamir edilmesi uygun görüldü. Bağdat Valisi Hasan Paşa'ya gönderilen hükümde bir an evvel kalenin harap olan yerlerinin tamirinin yapılması istendi. Hasan Paşa'ya refakat etmesi için Kapıcıbaşlarından sabık Mirahur-ı Evvel Hasan Ağa bina emini olarak Bağdat'a gönderildi. Harap olan mahallerin tamirinin dikkatli bir şekilde yapılması, keşfinin hazırlanması ve İstanbul'a gönderilmesi emredildi (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019; BOA, A.{DVNSMHHM.d., 131/87: 41; BOA, A.{DVNSMHHM.d., 131/468: 174; Râşid, 2013, 1332). Bina emini Hasan Ağa Bağdat Kalesi'ne ulaştıktan sonra ikinci bir keşif yapmıştı. Hasan Ağa yapmış olduğu keşifte İstanbul'a gönderilen ilk keşifle mutabik kalmıştı. Yani ilk keşifte yapılması planlanan işlerin ve harcanacak tahmini rakam olan 135.000 akçenin uygun olduğunu keşfetmişti (BOA, D.BKL.d., 32429: 2). Halihazırda ilk keşif defteri elimizde olmasına karşılık Hasan Ağanın yaptığı ikinci keşfe ait defter

² Nevşehir kadısı ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa külliyesinin bina emini Mustafa'ya gönderilen hükümde, kale kapısı ve kale dizdaru, kethüdası, topçubaşısı kale naibi için yapılacak odaların ne miktar akçe ile yapılacağını tahmini sahil ile tahmin etmeleri istenmiştir. BOA, A.{DVNSMHHM.d., 134/71: 24; BOA, AE.SAMD.III., 116/11475.

³ İkinci keşfe ait arşiv vesikası yangın, küf ve hırsızlık gibi sebeplerinden dolayı yok olmuş olabilir.

bulunmamıştır. Bu nedenle ikinci keşifle ilk keşfin en azından iş yükü olarak benzer olduğu kabul edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde inşa işinin sona ermesiyle birlikte inşaatın ne kadara mal edildiğini saptamak için son bir keşif yapıldı (Pancarlı ve Öcal, 1983: 201). Bağdat Kalesi'nin tamiri için de son bir keşif yapılmıştır. 26 Eylül 1723 tarihli nihai keşif defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri fonunda 32429 numarada kayıtlıdır. 16X44,5 ebatlarında toplam yedi sayfadan oluşan defter, talik hatla yazılmıştır. Son sayfasında Bağdat kadısı Mustafa Alizâde'nin mührü bulunmaktadır. Bağdat Kalesi için yapılan nihai keşifte inşaat maliyeti revize edilmiştir. 21 adet kale burcunun onarılmış ve yeniden yapılmasına gerek kalmamıştır. Son yapılan keşfe göre, ilk iki keşiften farklı olarak bazı kısımlara eklemeler yapılmış ve 5.965 kuruşluk ek bir masraf zuhura gelmiştir. Toplamda tamir için 77.677,5 kuruş harcama yapılmıştır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 32429: 6). İlk iki keşifte kalenin onarımı ve yeni yapılacak bazı kısımlar için 135.000 kuruş harcanacağı tahmin edilmiştir (BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866: 2). Bağdat Kalesi'nin son keşif defterinde, bina emini Hasan Ağa'nın kale için yapılan ilk keşifle mutabık kaldığı ifade edilmektedir. Bu ifadeden kalenin ikinci keşfinde de 135.000 kuruş keşif bedelinin doğru kabul edildiği anlaşılmaktadır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 32429: 6). Ancak inşaat tamamlandıktan sonra, Hasan Ağa, Kadı Mustafa Alizâde, Hasan Paşa'nın maiyetinde bulunan İsmail Ağa, Defterdar Ömer Efendi, Ruznameci Süleyman Efendi, Bağdat müftüsü Yasin Efendi, Şafi müftüsü Ali Efendi, ve müftü es-Seyyid Ali Efendi, Salihzâde Abdülkadir Efendi, mimar el-hac Recep Ağa ve sair ehl-i vukuf ile birlikte yaptığı son keşifte, ilk iki keşifte yapılan tahminden daha az bir masrafla kalenin tamir edildiğini ortaya koymuştur (BOA, D.BŞM.BNE.d., 32429: 2).

Hazırlanan keşif defterlerinde tamir için gerekli olan malzemelerin miktar ve fiyatları ayrı ayrı belirtilmiştir. Kullanılan malzemeler arasında kireç, nevre, taş, tabaka, zift, ağaç kamış hasır gibi malzemeler mevcuttur. Tamir esnasında uzunluk ölçü birimi olarak zira⁴ kullanılmıştır. Taş ve kireç gibi malzemelerin ağırlığı tagar⁵ cinsinden hesaplanmıştır. Kullanılan malzemenin miktarı yapılacak bölümdeki işin yoğunluğuna göre değişkenlik gösterir. Defterlerde malzeme için herhangi bir nakliye ücreti belirtilmemiştir. Malzemelerin ne şekilde tedarik edildiği açık değildir. Nakliye ücretinin belirtilen rakamlara dahil edilip edilmediği hakkında bir bilgi verilmemiştir. Bu durum malzemelerin kaleden veya yakın çevreden temin edildiği düşüncesini öne çıkarmakla birlikte kesin bir kanı oluşturmak için yeterli değildir. Keşif defterleri, Bağdat Kalesi'nde tamir edilecek mahalleri, bu iş için sarf edilecek malzemelerin cinsini, malzemelerin miktarını ve bu malzemeyi kullanacak işçilere verilecek ücretin tespit edilmesi için hazırlanmıştır. Malzeme miktar ve fiyatlarının yanı sıra tamir işlemi için gerekli olan işçiler ve ücretleri de ayrıca belirlenmiştir. Bu ücretler malzeme ve fiyat ve miktarlarının ardından "üstadiye" notuyla ifade edilmiştir. Üstadiye olarak belirtilen kısımda usta, amele, ehil kişi veya işçi gibi bir ayırım yapılmamıştır.

2. Bağdat Kalesinin Tamiri

Bağdat Kalesi Osmanlı Devleti için oldukça önemlidir. Bu sebeple sıradan onarım işleminden ayrı bir muamele görmüştür. Büyük ve önemli kamu yapılarının inşaatı için görevlendirilen bina emini Bağdat Kalesi içinde görevlendirilmiştir. Kapıcıbaşılarından sabık Mirahur-ı Evvel Hasan Ağa bina emini olarak Bağdat'a gönderilmiştir. Kendisinden harap olan mahallerin dikkatli bir şekilde keşfini hazırlaması ve bu keşfe uygun şekilde inşaatı yürütmesi istenmiştir (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019; BOA, A{DVNSMHHM.d., 131/87: 41; BOA, A{DVNSMHHM.d., 131/468: 174). Vali Hasan Paşa ve bina emini Hasan Ağa'nın keşif defterlerindeki tasnife göre Taraf-ı Birun olarak tabir edilen kısımda on üç adet tabya ve iç kalenin surlarının tamiri yapılmıştır. Bu kısımdaki harcamalara dayanılarak bir tahmin yürütmek gerekirse en yoğun tamirat iç kalenin surlarında meydana gelmiştir. Tabyalar ve burçlarda yapılan tamirat tahribata göre değişmektedir. Su tabyası ile karanlık kapı arasındaki kesim küçük bir tamiratla halledilecek düzeydedir. En az müdahale bu kesime yapılmıştır. Kale surlarında bazı kısımların yükseklikleri verilmiştir. Taraf-ı Birun kısmında kalenin duvar yüksekliği 20 zira olarak belirtilmiştir.

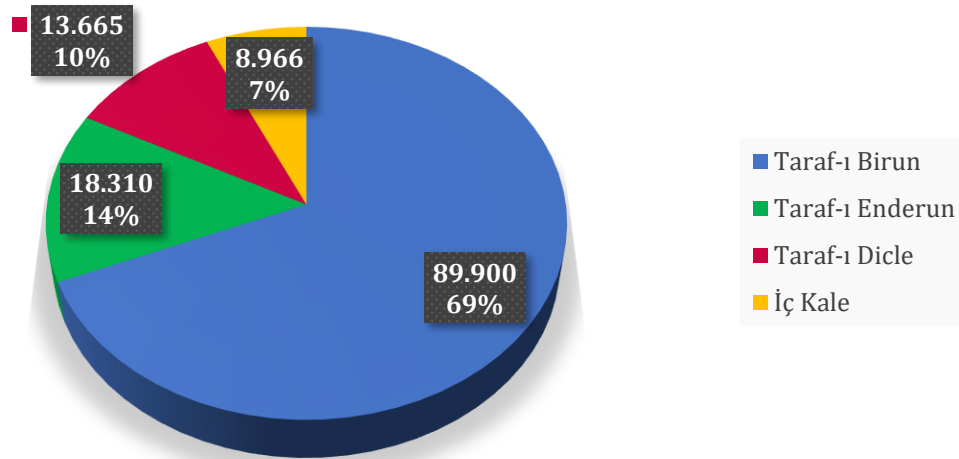
⁴ Farsça arşın olarak bilinen bu uzunluk ölçü biriminin pek çok farklı versiyonu bulunmaktadır. Erkal, 1991: 411-413. Osmanlı uzunluk ölçü birimlerinden biri olan zira-i mimari altı kabza veya yirmi dört parmak olarak belirtilir. Pakalın, 1993: 664. Bu uzunluk metrik sistemde yaklaşık olarak 75,5 cm olarak hesaplanır. Sönmez, 1997: 116.

⁵ Genellikle İran'da kullanılan ve değişkenlik göstermekle birlikte 83,4 kg tekabül eden ağırlık birimi. Hinz, 1990: 64.

Enderun tarafında aynı şekilde sur duvarları ve on üç adet burç güçlendirilmiştir. Kalenin bu kısmının duvar yüksekliği 12 zira olarak belirtilmiştir. Sabuncu Şahabeddin Hazretleri'nin kabri yakınında bulunan tabya için küçük bir tamirat gerçekleştirilmiştir. Bazı burçlarda da onarımlar gerçekleştirilmiştir. Onarımın en yoğun olduğu yer Öznur tabyasıyla Burc-ı Acem tabyası arasındaki bölümdür. Dicle tarafında beş yerde onarım yapılmıştır. Sabuncu Şahabeddin Hazretleri'nin kabrinin karşısında bulunan tabyaya küçük bir tamirat yapılmıştır. Kalede yeniden inşa edilmesi düşünülen bazı burçların onarılmasına karar verilmiş ve yirmi bir adet burç tamir edilmiştir. Yeniden yapım yerine onarılmasına karar verilen bu burçlar kale tamirat masrafında tasarruf edilmesine vesile olmuştur. Çünkü yeniden yapım maliyeti ilk keşifte belirtildiği üzere 135.000 kuruştur. Burçların onarılmasıyla bu rakam neredeyse yarıya düşmüştür.

İlk keşfe göre, tamirat işleminde iç kalede ilk etapta üç adet ambar, üç adet kışla tamiri ve iç kalenin dış kapısı yakınlarda yapılacak kemerler ve kuyuların yapılması planlanmıştır. Ambarların en büyüğü büyük topların ve top mühimmatının koyulacağı ambardır. Ayrıca Arabacı başının top arabalarının muhafazası için diğerlerinden küçük çaplı bir ambar da tasarlanmıştır. Darı için küçük çaplı bir ambar yapımı planlanmıştır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866). Son keşfe göre ilave başka yapılar yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela, iç kalede bulunan harabe vaziyetteki cami tamir edilmiştir. Hazret-i şeyh Abdülkadir Geylâni kabri karşısında Karanlık kapısı yakınında Hasan Paşa Tabya-ı Kebir'i onarılmıştır. Bu tabya tamiri için gerekli onarım işlemi oldukça yoğun ve son keşifte en fazla uğraş gerektiren yer olarak öne çıkmıştır. Kale meydanında Hasan Paşa kuyuları olarak bilinen kuyular iç kaleye dahil edilmiştir. Bu işlem içinde yine yoğun bir çaba harcanmıştır. İlk keşifte olmayan bu işlemler için 5.965 kuruşluk ilave harcama gerekmiştir (BOA, D.BKL.d., 32429).

Şekil 1: Bağdat Kalesi'nde Tamir Faaliyetlerinin Yoğunluğu (Kale Bölümlerine Göre)

Kaynak: BOA, D.BŞM:BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

3. Tamiratın Finansmanı

Osmanlı Devleti'nin bayındırlık faaliyetleri için gerekli olan ekonomik kaynağı temin etmenin farklı yolları mevcuttu. İnşaatların büyük çoğunluğu vakıflar vasıtasıyla yapılırdı. Onarım ve tamiratı için yine vakıf gelirlerine başvurulurdu (Yediyıldız, 2003: 245). Çok büyük finansman gerektiren yapıların inşası için hazine gelirleri devreye girerdi. Devlet tarafından inşa edilen yapıların tamir ve bakımı için gerekli olan para devlet gelirlerinden karşılanırdı. Bu gelirlerin muhafaza edildiği Enderun olarak bilinen iç hazine ve birun denilen merkezi hazine olmak üzere iki farklı hazine mevcuttu (Uzunçarşılı, 1978: 73). Mısır, Diyarbekir ve Bağdat gibi bazı vilayetlerin yıllık gelirleri merkeze gönderilir ve irsaliye hazinesi olarak isimlendirilirdi (Orhonlu, 1998: 131). Bağdat Kalesi'nin tamiri için gerekli olan para Bağdat irsaliye hazinesinden ve Mardin mukataa malından finanse edilmişti. Kalenin tamir masrafı için ilk keşif işlemlerine göre toplam 135.000 kuruş gerekli idi. İlk olarak 135.000 kuruşluk masrafın 50.000 kuruşu Bağdat'ın irsaliye malından havale edilmiştir. Hasan Paşa ve bina emini Hasan Ağa devlet hazinesini israf etmemesi ve hazineyi zarara uğratmaması konusunda uyarılmıştı (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019; BOA, A.{DVNSMHH.d., 131/87: 41; BOA,

A. {DVNSMHHM.d., 131/468: 174}. Daha sonra Mardin mukataa malından 10.000 kuruş daha gönderilip kalenin bir an evvel bitirilmesi istenmişti (BOA, AE.SAMD.III., 107/10531).

Kalenin nihai keşif işleminde 135.000 kuruş tahmin edilen onarım masrafından büyük bir tasarrufa gidilmişti. Bu tasarrufun nedeni 21 adet burcun yıkılıp yeniden yapılması yerine onarılmasına karar verilmesidir. İnşaatta işin boyutu azaldığı için iş gücü ve malzemede de önemli kısıtlamalara gidildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple başlangıçta öngörülen maliyet önemli ölçüde hafifletilmiş ve 63.287,5 kuruş tasarruf edilmişti. Bu miktar ilk keşif için düşünülen miktarın neredeyse yarısına tekabül ediyordu. 21 adet burcun yeniden inşa edilmesine gerek kalmamış, dolayısıyla öngörülen miktarda bir harcama olmamıştı. Buna karşılık ilk keşifte hesapta olmayan işler için 5.965 kuruş ilave harcama yapılmıştı. Nihayetinde Bağdat Kalesi'nin yapım ve onarımı için 77.677,5 harcanmıştır (BOA, D.BKL.d., 32429: 2-6).

Yapılan işleri ve harcamalarını gösteren aşağıdaki tablolarda inşaatın boyutu ve maliyeti daha açık bir şekilde görülmektedir. Tablolarda ayrıca ilk ve son keşif arasındaki fark da ortaya konmuştur. İlk ve son keşif işlemindeki finansal farkın temel sebebi, ilk keşfe göre sur duvarlarında bulunan bazı burçların yeniden yapılacağı öngörülmesine karşılık, tamir aşamasında sadece onarımla yetinilmiş olmasıdır. Dolayısıyla nihai keşifte zikredilen rakamlar ilk keşfe göre daha az gözükmemektedir. Birun tarafındaki işleri aktaran Tablo 1'e bakıldığında, tabya ve sur tamirine ağırlık verilmiştir. Harcama maliyetlerine göre en hafif sayılabilecek işin su tabyası ile karanlık kapı olarak söz edilen kısımda olduğu görülür. Buna mukabil en çok masraf gerektiren bölüm ise Taraf-ı Birun olarak keşif defterine kaydedilen dış kale kısmında yapılacak olan kale duvarlarıdır. İnşaat bitiminde bu alanda 46.167,5 kuruş gibi oldukça büyük bir tasarruf yapılmış olmakla birlikte tamiratın toplam bedeli 44.132,5 kuruş olmuştur.

Tablo 1: Taraf-ı Birun İçin Yapılan Keşif

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif (1722)	Son Keşif (1723) ⁶
Su tabyasından Karanlık kapıya dek	650	570
Karanlık kapısından Öznur tabyasına dek	4.150	1.650
Öznur tabyasından Burc-1 Acem tabyasına dek	4.150	1.837,5
Burc-1 Acem tabyasından Yassı tabyasına dek	2.700	1.200
Yassı tabyadan Tılsım tabyasına dek	1.200	660
Tılsım tabyasından Hüseyin Paşa tabyasına dek	6.450	2.825
Hüseyin Paşa tabyasından Ağa kapuya dek	4.750	2.500
Ağa kapudan Fetih tabyasına dek	2.250	985
Fetih tabyasından Çavuş tabyasına dek	13.000	4.400
Çavuş tabyasından Sabuncu tabyasına dek	11.500	6.200
Sabuncu tabyasından Sultan Süleyman tabyasına dek	7.750	5.750
Sultan Süleyman tabyasından suya dek	4.250	----- ⁷
Hazret-i İmâm-ı Azam kapısı yanındaki meydan tarafından iç kale kapısı önünden suya dek	12.750	6050
İç kaleden dört taraf kale duvarı	14.750	9505
Toplam	90.300	44.132,5

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

⁶ Çalışmada yer alan diğer tablolardaki İlk Keşif ile (1722) Son Keşif ile de (1723) tarihli defterlerdeki veriler işaret edilmektedir. Bu tarihler tablolara tekraren yazılmamıştır.

⁷ Son keşif defterinde ilgili kısım için veri bulunmamaktadır.

Tablo 2’de ayrıntıları gösterilen Enderun tarafındaki tamirat daha çok tabya, burç ve surlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu inşaat alanındaki iş yükünün en az olduğu yer, 185 kuruşluk harcama olacağı tahmin edilen Sabuncu Şahabeddin Hazretleri’nin kabrinde bulunan tabya inşaatıdır. En ağır masraf ise Öznur tabyasıyla Burc-1 Acem tabyası arasındaki bölümdedir. Burası için tahmini maliyet 3.175 kuruş olarak hesaplanmıştır. İlk keşifte bu alan için 17.460 kuruş harcama yapılacağı tahmin edilmiştir. Nihai keşifte onarım masrafı 9.666 kuruş olarak belirlenmiştir. Buna göre ilk keşif ile nihai keşif arasında 7.794 kuruşluk bir fark meydana gelmiştir. Bu fark 21 burcun yeniden inşa edilmemesi ile ilgilidir. İş yükünün azalması iş gücü ve malzeme giderlerinin düşmesine sebep olmuştur. Bu farkı tamir edilen diğer yerlerde de görmek mümkündür.

Tablo 2: Taraf-ı Enderun İçin Yapılan Keşif

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
Sekban çarşısından su tabyasına dek	1.425	890
Su tabyasından Karanlık kapıya dek	605	285
Karanlık kapıdan Öznur tabyasına dek	2.810	1.175
Öznur tabyasından Burc-1 Aceme dek	3.175	1.925
Burc-1 Acem tabyasından Yassı tabyaya dek	1.005	585,5
Yassı tabyasından Tılsıma dek	750	409,5
Tılsımdan Hüseyin Paşa tabyasına dek	1.455	875
Hüseyin Paşa tabyasından Ağa kapıya dek	1.500	910
Ağa kapıdan Fetih tabyasına dek	375	207
Fetih tabyasından Çavuş tabyasına dek	1.600	880
Çavuş tabyasından Sabuncu tabyasına dek	1.775	950
Sabuncu tabyasından İmam-ı Azam kapısına dek	800	434
Sabuncu Şehabeddin Hazretleri kabri yanındaki tabya tamiri	185	140
Toplam	17.460	9.666

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

Kalenin Dicle tarafında diğer iki bölüme göre daha az onarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kısımda sur duvarlarının tamirine ağırlık verilmiştir. Yapılan tamirin yoğunluğu iş gücü ve malzeme giderlerine yansımıştır. Tablo 3’te görüldüğü üzere Dicle kısmında en ağır masraf, Hazret-i İmâm-ı Azam kapısında bulunan su kuyusu ile Atik Hasan Paşa camisi arasındadır. En az masrafın ise 490 kuruş ile vilayet kapısında olacağı belirtilmiştir. İlk keşifte 13.665 kuruş olan masraf, son keşifte 11.214 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu kısımda yapılan nihai keşife bakıldığında diğer bölümlere nazaran daha az bir sapma yaşanmış ve 2.451 kuruşluk bir fark oluşmuştur. Daha küçük bir alanda tamirat yapıldığı için iki keşif arasındaki fark da diğer kısımlara nazaran daha düşüktür.

Tablo 3: Taraf-ı Dicle İçin Yapılan Keşif

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
Hazret-i İmâm-ı Azam kapısı yanındaki su kuyusundan Atik Hasan Paşa camisine dek	7.000	7.000
Atik Hasan Paşa camisi yanından boyahane şaranposuna dek	3.150	1.750
Boyahane şaranposundan köprübaşına dek	1.600	919
Hazret-i Sancak vilayeti kapısında iktiza eden masraftır	490	120

Sekban şaranposundan su tabyasına dek	1.425	1.425
Toplam	13.665	11.214

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

İç kalede burç, sur ve tabya inşaatları dışında muhtelif tamiratlarla yapılmıştır. Keşif defterinde ayrı bir başlık halinde toplanan işler arasında askerî mühimmat depoları, çeşitli ambarlar ve kale kapıları yer almaktadır. İç kalede inşa edilecek üç adet ambar, üç adet kışlanın tamiri, iç kalenin taşra kapısı yakınlarında yapılacak kemerler ve kuyuların hesapları müstakil olarak verilmiştir. Bu ambarların en büyüğü ilk keşfe göre 4.450 kuruşluk bir harcama yapılacağı tahmin edilen büyük topların ve top mühimmatının koyulacağı ambardır. Arabacı başının top arabalarının muhafazası için yapılacak küçük çaplı bir ambar tasarlanmış ve bunun için 206 kuruşluk harcama yapılacağı belirtilmiştir. En az harcama ise 200 kuruşluk darı ambarı için öngörülmüştür. İlk keşfe göre burada yapılacak tamir maliyeti tahmini olarak 8.966 kuruştur. Son keşifte bu rakam 3.811 kuruşa indirilmiş ve 5.155 kuruş tasarruf edilmiştir.

Tablo 4: İç Kalede Muhtelif İşlerin Keşfi

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
İç kalede top mühimmatının büyük ambarı	4.450	1.061
Mühimmat ambarı	950	380
İç kale kapısı iç tarafında güller ve küçük toplar vaz olunacak ambar	525	0
Arabacı başının top arabaları vaz olunacak ambar	206	68,5
Üç adet kışla tamiri için	1.585	1.585
İç kalenin taşra kapısında olan musluk yakınında büyük toplar için kemerler ve kuyular	1.050	600
Darı ambarı tamiri için	200	116,5
Toplam	8.966	3.811

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

İlk keşif işleminde yapılacak işler için 130.391 kuruş tamir masrafının yanı sıra çini, mühimmat, iskele ve çeşitli giderler için 4.609 kuruş ayrılmıştır. İlk keşifte inşaata dahil edilmeyip sonradan eklenen birçok yapı söz konusudur. Bunlar içinde iç kalede yer alan caminin ve Hasan Paşa tabyasının tamiri ile kale meydanında bulunan Hasan Paşa kuyularının iç kaleye dahil edilmesi ilk keşifte hesaba katılmamıştır. Keza iç kalede top arabaları için yeni bir ambar inşa edilmesinin gerekliliğine de sonradan karar verilmiş ve inşaata dahil edilmiştir. Elimizdeki bilgilere göre iç kaledeki cami kullanılmaz haldedir. Caminin tamiri ve güvenle kullanımı için 850 kuruş harcanmıştır. Top arabaları için inşa edilen ambara ise 600 kuruş, karanlık kapısı yakınında bulunan Hasan Paşa tabya-ı kebirinin tamiri için ise 2.515 kuruş masraf yapılmıştır. Bağdat Kalesi'nin meydanında, Hasan Paşa kuyuları olarak bilinen kuyular iç kaleye ilhak edilmiştir. Bu iş için sarf edilen tutar 2.000 kuruştur. Sonradan ilave edilen bu yapılar için toplam 5.965 kuruşluk ilave harcama yapılmıştır.

Tablo 5: Keşif-i Evvelde Olmayan Tamir Faaliyeti

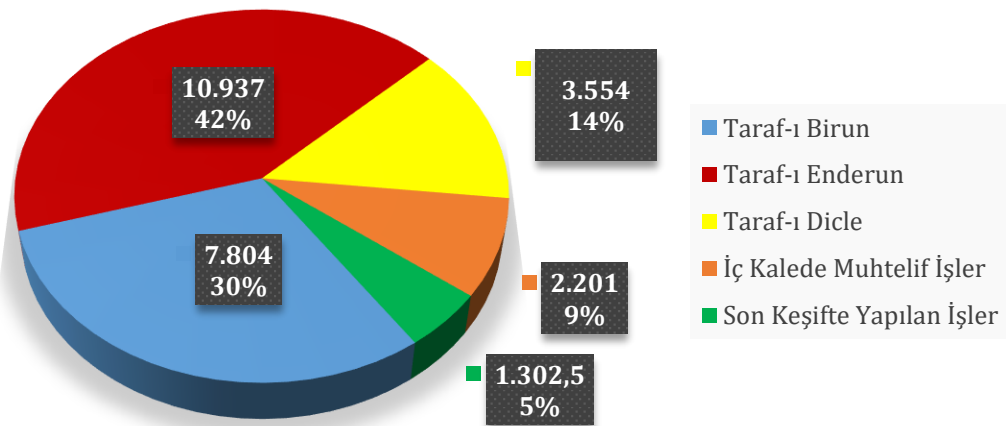
Yapılan Yer	Yapılan Harcama (Kuruş)	
	Son Keşif	
İç kalede bulunan caminin tamirâtı	850	
Top arabaları için inşa olunan ambar	600	
Abdülkadir Geylânî kabri karşısında Hasan Paşa tabya-i kebir tamirâtı	2.515	
Kale meydanındaki Hasan Paşa kuyuları iç kaleye ilhakı	2.000	

Toplam**5.965****Kaynak:** BOA, D.BKL.d., 32429: 6

Kalede yapılan tamiratın işçilik ücretlerini tespit etmek ve hangi kesimde ne kadar işçilik maliyeti olduğunu kıyaslamak için Tablo 6'ya bakıldığında, ilk keşifte üstadiye ücreti olarak en fazla harcamanın Taraf-1 Birun'da gerçekleştiği tespit edilmektedir. Toplam 25.700 kuruşluk üstadiye ücreti ile ihya edilen bu bölümde, en az masraf 200 kuruş ile Su tabyasından Karanlık kapıya kadar olan kısımdadır. En ağır masraf ise iç kalenin dört bir tarafına inşa edilecek olan kale duvarının masrafı olup 6.000 kuruşa tekabül etmektedir. Taraf-1 Enderun için toplam 8.500 kuruşluk işçi ücreti hesaplanmıştır. En az masraf 100 kuruş ile Sabuncu Şehabeddin Hazretleri'nin kabri yakınında olan tabya tamiri içindir. Bu bölümdeki iş yoğunluğu daha çok Karanlık kapı, Öznur tabyası ve Burc-1 Acem arasında olup iki ayrı kısım için 1.500'er kuruştan toplam 3.000 kuruş üstadiye masrafı çıkarılmıştır. Kalenin Dicle nehrine bakan kısımlarında yapılacak iş için toplam 4.300 kuruş masraf edilmiştir. Hazret-i İmam-ı Azam kapısı civarındaki su kuyusundan Atik Hasan Paşa camisine dek yapılması planlanan iş için 2.000 kuruşluk üstadiye masrafı belirtilmiştir. İç kalenin toplam üstadiye masrafı 4.610 kuruştur. Buradaki büyük top ambarının 2.100 kuruşluk üstadiye ücreti en ağır masrafı oluşturur. Keşf-i evvel defterinde 43.110 kuruş olarak tahmin edilen işçilik masrafı nihai keşif işleminde 25.798,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu durumda ilk keşif ile nihai keşif arasında 17.311,5 kuruşluk bir fark meydana gelmiştir.

Tablo 6: Bağdat Kalesi'nin Üstadiye Masrafı

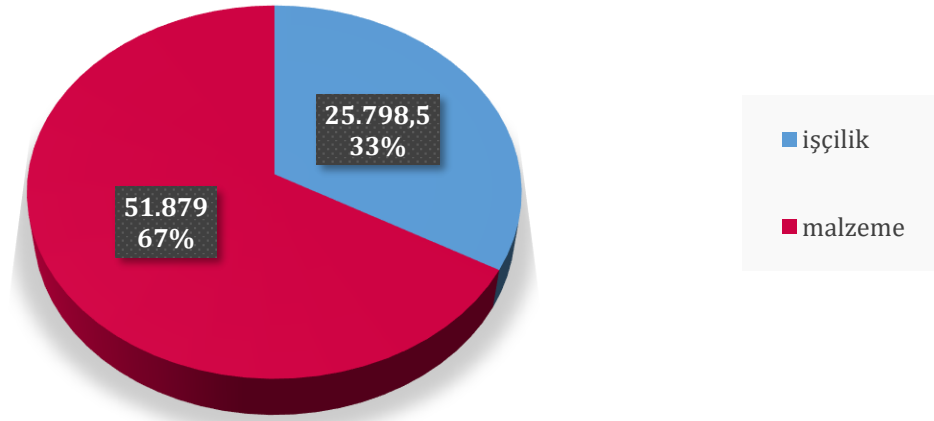
Yapılacak Yer	Yapılacak Üstadiye Masrafı (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
Taraf-1 Birun	25.700	7.804
Taraf-1 Enderun	8.500	10.937
Taraf-1 Dicle	4.300	3.554
İç kalede muhtelif işler	4.610	2.201
Son keşifte yapılan işler	----- ⁸	1.302,5
Toplam	43.110	25.798,5

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429**Şekil 2: Üstadiye Masrafının Kısımlara Göre Dağılımı****Kaynak:** BOA, D.BKL.d., 32429

⁸ İlk keşifte bu kısımda herhangi bir tamir işlemi yapılmamıştır. Binaenaleyh defterde herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Bağdat Kalesi'nin 77.677,5 kuruşluk masrafı içerisindeki malzeme ve işçilik ücretlerinin dağılımına bakıldığında, kale inşaatında kullanılan malzeme için 25.798,5 kuruş harcama yapılmıştır. Bu rakam kale için harcanan miktarın %33'üne tekabül etmektedir. İşçilik maliyeti olarak 51.879 kuruş masraf edilmiştir. İşçilik masrafının toplam maliyet içerisindeki oranı %67'dir. Bu oranlardan anlaşıldığı üzere Bağdat Kalesi'nin tamiri için harcanan paranın yaklaşık üçte ikisi emekleri karşılığında işçiler için sarf edilmiştir. Üçte biri ise tamir için gerekli olan malzemelerin temini için kullanılmıştır. İlk keşif işleminde tahmin edilen 135.000 kuruşluk harcama, nihai keşifte 77.677,5 kuruşa düşürülürken, işçilik ücreti ve malzeme giderleri de aynı oranda düşürülmüştür. Yapılan tamir faaliyetinde 21 adet burcun yeniden inşa edilmesine gerek duyulmamış olması ve tamir edilerek maliyetlerin düşürülmesi, işçilik ve malzeme giderlerinin aynı oranda düşmesindeki temel faktördür.

Şekil 3: İşçilik ve Malzeme Masrafının Genel Maliyet İçerisindeki Payı

Kaynak: BOA, D.BKL.d., 32429

Sonuç

Osmanlı hakimiyeti boyunca Bağdat şehri idarî, iktisadî, içtimaî ve askerî açıdan hep önemli bir yer edinmiştir. Şehrin bu önemi, yapılan mimarî ve altyapı faaliyetlerine de yansımıştır. Şehre yapılan dinî ve ekonomik inşaat yatırımlarının yanı sıra askerî savunma yapılarından biri olan kalenin harap ve bakıma muhtaç yerleri sürekli olarak ihya edilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple Bağdat Kalesi pek çok kez tamir edilerek tahkim edilmiştir. Bu tamirlerden biri de Sultan III. Ahmed zamanında 1722-1723 yılları arasında yapılmıştır. Aynı tarihlerde İran'da meydana eden hadiselerin etkisiyle sınır hattı güvenceye alınmak istenmişti. Kale tamir faaliyetinin özellikle sınır bölgeleri, su havzası, verimli tarım toprakları, ticaret ve dinî konularda ne kadar önemli olduğu Bağdat Kalesi'nin tamir faaliyeti örneğinde görülmektedir. Kalenin tamir edilmesinin başta askerî, iktisadî ve içtimaî bakımdan derin etkileri olmuştur. Sınır güvenliğini sağlama gayreti, ticari hayatı koruma çabası Bağdat Kalesi'nin tamir edilmesini zorunlu kılan sebeplerdendir. Tamir faaliyetine girildiğinde bölgedeki pek çok unsur bu iş için harekete geçirilmiştir.

Kalesinin onarımı Bağdat Valisi Hasan Paşa tarafından talep edilmiştir. Uygun bulunan bu talep üzerine kale inşaatı için bina emini olarak sabık Mirahur-ı Evvel Kapıcıbaşı Hasan Ağa tayin edilmiştir. Bağdat Kalesi'nin tamiri için rutin inşaat kurallarına riayet edilmiştir. Kale tamiri süresince toplam üç defa keşif işlemi gerçekleştirilmiştir. İlk keşif ile son keşif arasında yapılan iş ve maliyet bakımından büyük bir fark bulunmaktadır. Bu fark ilk keşifte öngörülen işlerin tamirat aşamasında değişikliğe uğramasından kaynaklanmıştır. İlk keşif işlemini gerçekleştiren Bağdat Valisi Hasan Paşa ve ekibi 21 adet burcun tamamen yeniden inşa edileceği öngörmüştü. Ancak inşaat sürecinde bu burçların onarılmasına karar verilmiştir. İlk iki keşifte neden burçların yenilenmesine karar verilip tamir aşamasında onarılmasıyla yetinildiği sorusu akıllara gelebilir. Onarımı ile yeniden inşa arasında büyük bir fark bulunmaktadır. İnşaat süresinin uzaması maddi anlamda devlet bütçesine zarar vermektedir. Onarımla burçların yeterli sağlamlığa ulaşılacağı düşünülmüş ve böyle bir karar alınmıştır. Bu karar iş gücü ve malzeme sarfiyatını düşürmüştür. Bundan dolayı işçilik ve malzeme ücretlerinde 57.322,5 kuruşluk bir azalma gerçekleşmiştir. İlk keşifteki 135.000 kuruşluk maliyet neredeyse yarı yarıya azaltılmıştır.

Keşif defterleri incelenerek kalenin en çok tahrip olan ve tamir gören yerleri tespit edilmiştir. Kalenin taraf-1 Birun, taraf-1 Enderun, taraf-1 Dicle kısmında bulunan surların duvarları ve burçlar büyük oranda tamir edilmiştir. İç kalede cami, ambar, kışlak, kemerler, kuyular ve kapılar elden geçirilmiştir. İç kale tarafında harap olan sur duvarları ve burçlar yenilenmiştir. Bu defterlere göre en yoğun çalışma kale duvarları, burçlar ve iç kalede ihtiyaca binaen yapılan muhtelif büyüklüklerdeki ambarlarda meydana gelmiştir. Tamir edilen yerlerden anlaşıldığına göre muhtemel kuşatma durumunda kalenin savunmasını oluşturan bölümlerle, içeride gıda ve mühimmat depolamaya yarayacak kısımların tahkimatına önem verilmiştir. Su sıkıntısı çekmemek için var olan kuyular elden geçirilip bakımı yapılmış ve bazılarının yerleri değiştirilmiştir. Keza iç kalede bulunan cami tamir sırasında elden geçirilip yenilenmiştir. Tamir işlemi sırasında sadece askerî tahkimata önem verilmemiş, aynı zamanda sosyal ve dini yapıların ihyası da gerçekleştirilmiştir.

İnşaat için gerekli malzeme ve işçilerin ne şekilde temin edildiğini saptamak için yeterli veri bulunmamaktadır. Şüphesiz bu iş için ilgili birimler belli bir organizasyon dahilinde harekete geçirilmiştir. Keşif defterlerinde yalnızca kalenin hangi bölümde ne kadar malzeme ve ne kadar işçilik ücreti ödendiği belirtilmiştir. Malzeme ücreti olarak 51.879 kuruş harcanırken, işçilik için 25.798,5 kuruş masraf edilmiştir. Kale toplam 77.677,5 kuruşa onarılmıştır. Onarım için gerekli olan finansman Bağdat ve Mardin gelirlerinden karşılanmıştır. 10 Mayıs 1722 (24 Recep 1134) tarihinde başlayan kalenin tamiratı 26 Eylül 1723 (25 Zilhicce 1135) tarihinde son bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri, Üçüncü Ahmed (AE. SAMD. III.), 116/11475, 10 Şaban 1139 (2 Nisan 1727). 164/16019, 10 Rabiulahir 1135 (18 Ocak 1723). 228/21974, 19 Rabiulevvel 1143 (2 Ekim 1730). 107/10531, 17 Şevval 1135 (21 Temmuz 1723).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asâfi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNSMHM.d.}, 3/1189, 02. Ramazan 967 (27 Mayıs 1560). 21/79, 16 Ramazan 980 (20 Ocak 1573). 30/391, 12 Safer 985 (1 Mayıs 1577). 31/140, 04 Rabiulahir 985 (21 Haziran 1577). 131/87, 20 Rabiulahir 1135 (28 Ocak 1723). 131/468, 20 Ramazan 1135 (24 Haziran 1723). 134/71, 10 Şaban 1139 (2 Nisan 1727).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Defteri Başmuhasabe Kalemi, Bina Eminliği Defterleri (D. BŞM. BNE.d.), 15877, 10 Cemaziyelevvel 1126 (24 Mayıs 1714). 15884, 1134-1135 (1722-1723). 15886, 24 Recep 1134 (10 Mayıs 1722).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri (D. BKL.d.) 32429, 25 Zilhicce 1135 (26 Eylül 1723).

Diğer Kaynaklar

Adams, R. M. (1965). Land behind Baghdad. London: The University of Chicago Press.

Afyoncu, E. (2014). Osmanlı Devlet teşkilâtında defterhâne-i âmire (XVI. – XVIII. Yüzyıllar). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ashtor, E. (1976). A social and economic history of the near east in the middle ages. Berkeley: University of California Press.

Aydın, M. (1986). Faş Kalesi. Osmanlı Araştırmaları, 6(6), 67-138.

Aydın, M. (2015). Vidin Kalesi Tuna boyundaki inci. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1943). XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları kanunlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Barthold, V. V. (2017). Moğol istilasına kadar Türkistan. (Haz. Yıldız, H. D.). İstanbul: Kronik Kitap.

Batmaz, E. Ş. (1989). Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da kalelerin idari ve askerî fonksiyonları (1550- 1750). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Baysun, M. C. (1979). Bağdat. İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 2, 205-211. ss.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Christensen, P. (1993). The decline of Iranshahr: irrigation and environments in the history of the middle east, 500 B.C. to A.D. 1500. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Decei, A. (1979). Hotin. İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 5-1, 567-571. ss.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Dündar, A. (2021). Bir Mezopotamya şehri olarak Bağdat: Dairevi şehrin kuruluşu ve mimari özellikleri. İslam Araştırmaları Dergisi, 46, 1-58.

ed-Dürî, A. (1991). Bağdat: Genel bakış. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 4, 425-433. ss.). İstanbul: TDV.

Emecen, F. (1999). İrakeyn seferi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 19, 116-117. ss.). İstanbul: TDV.

Erdoğan, M. (1953). Osmanlı mimari tarihinin arşiv kaynakları. Tarih Dergisi, 3 (5-6), 95-122.

Erkal, M. (1991). Arşın. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 3, 411-413. ss.). İstanbul: TDV.

- Ertaş, M. Y. (2006). İstanbul-Şam hac güzergâhındaki menzil külliyelerinin bakım ve onarımı (1729-1732). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15, 1-24.
- Ertaş, M. Y. (2018). Lâle Devri'ne yeni bir yaklaşım önerisi: Politik psikoloji perspektifi. Metafor ve gerçeklik arasında Lâle Devri 1718-2018, *Doğu Batı*, 85, 302-321.
- Fedakar, C. (2009). 1787-1791 Osmanlı Rus savaşı öncesi kuzey Kafkasların tahkimi: Anapa Kalesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 4, 43-51.
- Fedakar, C. (2017). Kafkasya'da Osmanlı tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729). *Vakanüvis Kafkasya Özel Sayısı*, 2, 163-194.
- Fedakar, C. (2019). Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşları'nda). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 513-544.
- Fedakar, C. (2022). Soğucak Kalesi'nin inşası (1728). XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018 Kongreye Sunulan Bildiriler: Cilt VI. içinde (97-113. ss.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Finkel, C. ve Ostapchuk, V. (2005). Outpost of Empire: An appraisal of Ottoman building registers as sources for the archeology and construction history of the Black Sea fortress of Özi. *Muqarnas*, 25, 150-188.
- Fisher, A. (1973). Azov in the sixteenth and seventeenth centuries. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 21(2), 161-174.
- Fodor, P. (1981). Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25(1), 55-88.
- Gezer, Ö. (2018). Osmanlı kaleleri literatürü üzerine bir değerlendirme. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1(33), 131-150.
- Gökpınar, B. (2019). Niş Kalesinin yeniden inşası ve Avusturya seferlerindeki rolü (1716-1717). *History Studies*, 11(1), 107-128.
- Gülcü, E. (2023). Osmanlı idaresinde Bağdat 1534-1623 (İdari ve Fiziki Yapı). Ankara: İksad Publishing House.
- Halaçoğlu, Y. (1991). Bağdat: Osmanlı Dönemi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (Cilt 4, 433-437. ss.). İstanbul: TDV.
- Hasan-ı R. (2006). Ahsenü't-Tevârîh. (Çev. Öztürk, M.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hertz, A. Z. (1971). Ada Kale: The key to the danube, 1688-1690. *Archivum Ottomanicum*, 3, 170-184.
- Hertz, A. Z. (1972). Armament and supply inventory of Ottoman Ada Kale, 1753. *Archivum Ottomanicum*, 4, 95-106.
- Hertz, A. Z. (1980). The Ottoman conquest of Adakale 1738. *Archivum Ottomanicum*, 6, 151-210.
- Hinz, W. (1990). İslâm'da ölçü sistemleri. (Çev. Sevim, A.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Hodgson, M. G. S. (1974). The venture of Islam: The classical age of Islam Vol 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Hourani, A. (2019). Modern Ortadoğu'nun Osmanlı geçmişi. Karpat, H. K. (Der.), *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri içinde* (103-129. ss.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Husain, F. H. (2023). Sultan'ın nehirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Dicle ve Fırat. (Çev. Bilgiç B. S.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalçık, H. (2020). Osmanlı hakimiyetinde Ortadoğu ve Balkanlar. İstanbul: Kronik Kitap.
- İnalçık, H. (1951). Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerine bir tetkik münasebetiyle. *Belleten*, 15(60), 629-684.
- Kılıç, R. (2011). Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili rivayetler üzerine bir değerlendirme. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-8-9 Kasım 2008 içinde* (Cilt 1, 583-602. ss.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi.

- Kul, E. (2017). Bosna Sancağı'nda yapılan kale tamirleri (1705-1715). Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 3 içinde (1074-1099. ss.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kul, M. (2021). Muhasara ve deprem: Kal'a-i Ağrıboz tamiratları (1688-1715). *History Studies*, 13(1), 69-97.
- Madran, E. (1985). Osmanlı Devleti'nde eski eser ve onarım üzerine gözlemler. *Bellekten*, 49(195), 503-546.
- Memiş, Ş. E. (2019). Osmanlı Kudüs'üne ait H. 1195/ M. 1781 tarihli keşif defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 720-752.
- Murphey, R. (1977). The Construction of a fortress at Mosul in 1631: A case study of an important facet of Ottoman military expenditure. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920 içinde* (163-177. ss.). Ankara: Meteksan.
- Orhonlu, C. (1998). Hazine. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (Cilt 17, 130-133. ss.). İstanbul: TDV.
- Orhonlu, C. ve Turgut I. (1963). Osmanlı Devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar: Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13(17-18), 77-102.
- Ostapchuk, V. ve Bilyayeva, S. (2009). The Ottoman northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project. (Ed.), A.C.S. Peacock, *The Frontiers of the Ottoman World içinde* (137-170. ss.). New York: Oxford University Pres.
- Özaydın, A. (1991). Bağdat: Kültür ve Medeniyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (Cilt 4, 437-441. ss.). İstanbul: TDV.
- Özgül, İ. (2016). Bağdat ve Basra kalelerinin tamirâtı ve imar faaliyetleri (1705-1717). *The Journal of Social Science Studies*, 52, 255-272.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (Cilt 3.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pancaracı, A. ve Öcal, M. E. (1983). Yapı işletmesi ve mal oluş hesapları. İstanbul: Birsen Yayınevi.
- Polat, S. (2020). IV. Murat Devri doğu seferlerinde nehir taşımacılığı ve 1638 Bağdat seferinde Fırat üzerinden yapılan nakliyat. *History Studies*, 12(2), 578-579.
- Râşid, M. E. ve Çelebizâde, İ. Â. E. (2013). Târîh-i Râşid ve Zeyli. (Cilt 3.). (Haz. Özcan, A. ve diğerleri). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Refik, A. (1988). Onikinci asr-ı hicri'de İstanbul hayatı (1689-1785). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Sahillioğlu, H. (1993). Dördüncü Muradın Bağdat seferi menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı). *Belgeler*, 13(17), 43-81.
- Sevinç, T. (2014). Belgrad Kalesi'nde tamir ve imar faaliyetleri (1740-1743). *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 111-130.
- Sönmez, N. (1997). Osmanlı dönemi yapı ve malzeme terimleri sözlüğü. İstanbul: Yem Yayınları.
- Strange, G. L. (1900). Baghdad during the Abbasid caliphate from contemporary Arabic and Persian sources. Oxford: At The Clarendon Press.
- Streck, M. (1900). Die alte landschaft Babylonien. (Teil 1.). Leiden: Brill.
- Tavernier, J. B. (1678). Les six voyages de Jean Baptiste tavernier. London: Printed for R.L. and M.P.
- Tuncer, Ş. (2023). Sultan III. Ahmed günlük yaşantısı, yakın çevresi ve şahsiyeti. İstanbul: Timaş Akademi.
- Uluçam, A. (1989). Irak'taki Türk mimari eserleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1978). Osmanlı Devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı Devleti iç hazinesi. *Bellekten*, 42(165), 67-94.

- Yazıcı, M. (2020). Arnavutluk'tan Basra'ya 18. yüzyılda Kayserili bir kâtibin seyahat anıları. (Haz. Ertaş, M. Y.). İstanbul: Kitabevi.
- Yediyıldız, B. (2003). XVIII. yüzyılda Türkiye'de vakıf müessesesi bir sosyal tarih incelemesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yılmaz, Z. (2020). IV. Murad. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 31, 177-183. ss.). Ankara: TDV.
- Yiğit, İ. (2011). Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili rivayetler üzerine bir değerlendirme. İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-8-9 Kasım 2008 içinde (Cilt 1, 39-54. ss.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ekrem Gürdal). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir; veri toplama/işleme; analiz; yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Ekrem Gürdal (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.